

ПРО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОГО СЛОВОТВОРУ УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВНИКІВ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Розділ «Прислівник» вивчається у вищій школі у курсах історичної граматики української мови та Сучасній українській літературній мові. У існуючих посібниках та підручниках висвітлення словотвору прислівника здійснюється з позицій морфолого-синтаксичного способу, тобто розуміється, що утворювалися «прислівники в основному способом адвербіалізації, який полягає в тому, що в іменниках чи дієслівних словоформах послаблюється лексична виразність — і значення предмета, ознаки, кількості, дії замінюється новим, прислівниковим (ознака дії, стану, іншої ознаки). При перетворенні окремих іменних чи дієслівних форм у прислівники звуковий склад слова залишається таким же, але змінюється значення афіксів і службових слів — закінчення стають суфіксами, прийменники — префіксами...»¹. Таке пояснення процесу утворення нових прислівників, на наш погляд, знаходиться у протиріччі з іншими розділами згаданих курсів. Наприклад, конфіксні прислівники типу **навшпиньки**, **завбільшки** тлумачаться як колишні відмінкові форми імен із двома прийменниками², хоча, як відомо, два прийменники при одному відмінку — річ просто неможлива; або прислівники на **-ма** пояснюються як такі, що виникли унаслідок приєднання колишнього закінчення орудного відмінка двоїни до дієслівної основи³, проте двоїна як граматична категорія «на східнослов'янському мовному ґрунті зникла десь після XIII ст.» і далі дослідник говорить тільки про залишки двоїни при іменниках⁴, які навряд чи змогли б з'явитися у діє-

¹ Муқан Г. М. Морфологічна будова і способи творення прислівників // Українська мова і література в школі. — 1983. — № 10. — С. 33.

² Беззалько О. П. Історична граматики української мови. — К.: Рад. школа, 1962. — С. 376.

³ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — С. 384.

⁴ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — С. 94—100.

слівній основі (у всякому разі учені не пояснюють як подібне закінчення потрапило у прислівники типу **лежма, сидьма**). Подібні приклади можна множити й далі. Отже, на наше переконання, пояснення прислівників лише як адвербіальних утворень породжує певне непорозуміння і, цілком очевидно, не може сприяти глибшому засвоєнню студентом як знань із історичного словотвору, так і необхідних відомостей про граматичну будову сучасної української мови.

Розмежування адвербіальних прислівників та утворень за моделями, проведене у працях Шмельова, Мазанька, Янович, Чурмаєвої, дозволяє усунути вказані протириччя під час вивчення згаданих курсів. Проілюструємо це на прикладі одного словотвірного прислівникового типу, що має виразно український характер.

Цікавим утворенням української мови є відіменні прислівники на **-а** типу **рака, руба, дуба, босяка, голяка** й под. Традиційно їх пов'язували з родовим відмінком однини іменника⁵, але у останній праці, присвяченій історичному словотвору прислівників, слушно вказано, що форми родового відмінка «без прийменника ніколи не вказували на спосіб» і далі висновок: ці прислівники з родовим іменника «історично... нічого спільного не мають. Можна припустити, що зазначений тип виник за аналогією до віддієприслівникових прислівників типу **лежа, стоя, сидя**. Аналогія, мабуть, спочатку охопила утворення, що мають дієслівні корені (типу **сторчака, руба**), а потім і слова з іменними коренями (**дуба, босака**)»⁶.

Заслуговує на увагу те, що розглядувані прислівники на **-а** у більшості своїй, як правило, варіантні до слів із суфіксом — **ом**, напр.: Швиденько становись остроному **рака** (Інт. 101 1736), **раком** сиділо (166 1747). Він з Ісаком ледви **раком** і собі поплигав (ПУК 212 XVII—п. XVIII). Аби **дуба** став, то нічого не вдієш. **Дубом** ми нососе стало (Франко II 53), **душком** випив (84), **духа** «швидко, бігом (ЕСУМ II 149), **лука** ставати, **луком**... (Франко II 361), і днем і ночью кіт учений, знай, ходить все собі **кружком** (УПР 269), **кружка** (Піск. 117 1882), **рубомь** «ребром» (Закр.

⁵ Синявський О. Норми української літературної мови. — Львів, 1941. — С. 106. Булаховський Л. А. Курс сучасної української літературної мови. — К.: Рад. школа, 1951. Т. 1. — С. 386. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — С. 383. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 452. Німчук В. В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках // Праці XII республіканської діалектологічної наради. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 264.

⁶ Німчук В. В. Прислівник // Історія української мови. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 388.

50 1861), в нас уже й копійка руба (П. К. 456 1890), Я би му не вірив, хоть би сторцом з неба злетів (Франко I 226), сторца «сторчака» (Бр. 91; Мельн. 93), сторчакомъ «стрімголов, вниз головою» (Б.-Н. 342 1843), сторчака (Закр. 534), ходора и ходоромъ (Гр. IV 408) (пор. ходоръ (ходирь) «землетрус. Трус» (Б.-Н. 371) та Два костюки, два лопухи, чотири ходири, дев'ятий Матвій (корова з двома рогами, двома ушами, чотирьма ногами й хвостом) (Ном. 293 1864). Видається очевидним, що прислівники з суфіксом -а вторинні по відношенню до прислівників на -ом (слова типу рачки, дибки, цапки до уваги тут не беремо, оскільки поза цими трьома словами суфікс -ки у розглядуваних прислівниках більше не фіксуємо). На наш погляд, появу суфікса -а у слові раком можна пояснити аналогічним впливом прислівників типу даром — дарма (Ном. 100), слідом — слідьма (Ж. II 883) пор. виниклі під їх впливом: И о(т)оль віхали смеркомъ (ДНМ 105 1719), приехал в футор свой Гамальевский смеркома (Я. М. IV 134 1737), даром, дарома (Піск. 63), кружком — кружкома (Основа 1862 VIII 54) й под. З актуального погляду суфікс -а добре узгоджується з наголошеним кінцевим -а прислівників дарма, дарома та подібних, напр.: кружка — (сідатити) (Основа 1862 II 94), кружкома (IX 54), кружка, кружкома-круг, круга (Піск. 117), кружка (Ж. I 384) тощо.

Прислівник дйба виник, очевидно, за зразком рака: дйбки (Основа 1861 VI 1), дйбка (Ном. 67 1864), дйбки (Ж. I 181), дйба, дйбка, дйбки, дйбом (Гр. I 381), дйба, дйбки, дйбом (СУМ II 296). Слово дйбка постало, слід гадати, унаслідок взаємодії дйбки та дйба, ще пор. дуба та дубом (ЕСУМ II 138), дйбула (СГНН I 272; ЕСУМ-II 138).

Прислівник бйжка (Гр. I 63) міг виникнути як від прислівника бйжком (аналогія до рака), так і під впливом кружка.

Цікаво, що прислівники баса — басом різняться семантично: Голодний Клим озвавсь баса (УПР 111 1852), Баса «басом» (Піск. 12 1882), співати (говорити) баса (Гр. I 31), баса «говорити (співати, кричати та ін.) низьким голосом, басом» (СУМ I 108). Басомъ дивитися «похмуро дивитися» (Гол. 36 1857—1859), басом дивитися, поглядати, «непривітно дивитися» (Гр. I 31).

Прислівник босака, скоріше усього, походить від форми родового відмінка іменника босак «босий чоловік; босий чернець» (Тим. 128—129 1633), босяк, босак (Г. 338 1649), босакъ «босонога людина»; на босака, босакомъ «босаком» (Гол. 371), босака, босаком, босоніч (Шейк. 94 1861), босака, босаком, босоніч, босонож (Піск. 23 1882), босак, на босака, босаком, босиком, бо-

⁷ Німчук В. В. Прислівник // Історія Української мови. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 393.

сячком «босоніж» (Ж. 1 41 1886), босака (Гр. 1 89), босоніч, босяка «босоніж» (Палам. 24), босяка (МСБГ 1 47). Утрата адвербіалізованою формою на босака прийменника-префікса на- зумовлена, очевидно, аналогією до колишньої форми орудного відмінка босаком, принаймні прислівник, що не має синонімічного слова від колишнього орудного, прийменника не втрачає: набедра сидіти, їхати «сидіти, їхати верхи на бедрах (позад звичайного вершника на спині коня)» (Гр. II 462) ще пор. вт'іхар'а, нат'іхар'а «тишком» (м. Кривий Ріг), Запроста, Запростяка (СГНН II 29).

Слово голяка виникло, слід гадати, пізніше не безпосередньо від іменника голяк (В. 10 к. XVI; Г. 340 1649; МО 287 к. XVII; Гр. 1 307); а за зразком прислівника босака, оскільки фіксується пам'ятками тільки без прийменника, напр.: голяка «1. гольцем, 2. у нерозведеному стані» (Гр. 1 307), голяка «без одягу; гольцем» (СУМ II 120).

Такого ж походження, певно, і слово сторчака, напр.: сторчакъ «стусан». Сторчакомъ «стрімголов, униз головою» (Б.-Н. 342). Сторчакъ, сторчакомъ, сторчака, сторчъ «догори ногами, стрімголов» (Закр. 534 1861), сторчака летів додому (П. К. 300 1868), сторчака «вниз головою» (Гр. IV 211), сторчака (СУМ IX 739), хоча тут не можемо нехтувати впливом слів типу рака — раком.

Одночасне вживання у мові цих прислівників поряд із синонімічними словами (босака — босаком, босо; голяка — голяком, голо; сторчака — сторчаком, сторч) сприяло виділенню прислівникового суфікса -ака, за допомогою якого почали творитися нові прислівники, напр.: гурака «піднявши вгору руки» (Гр. 1 340), «суфіксальний прислівник, утворений від іменника гора...» (ЕСУМ I 622), нирчака «сторч, униз головою» (Палам. 28), тюпки — тюпака «підбігцем» (32), піхом, піхотою, піхою, пішки (Гр. III 189) — пішака (СУМ VI 552) й под.

Можливо, що прислівник натошака (СУМ V 216), який походить від давньої лексикалізованої сполуки на тще (серце), оформився саме під впливом прислівників босака, голяка: на тошака (Закр. 549), на тошака, на тще серце (410), на-тще, -серце, на тошака (Ж. 1 497). Пор. ще: И тьм(ъ): зажива(т) зеліе ка(р)-ду(с) бенедикта, мьсто тошака пи(т), е(ст) помо(щ)не (ЛО 65 др. п. XVIII).

Отже, на нашу думку, прислівники на -а є власне не відіменниковими, а відприслівниковими утвореннями, які дійсно не мають нічого спільного з родовим відмінком відповідного іменника; і тільки окремі слова з суфіксом -ака можна виводити від форм родового відмінка (босака).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Б.-Н.** — Білецький-Носенко П. Словник української мови. (Підгов. до вид. В. В. Німчука. — К.: Наук. думка, 1966. — 423 с.).
- Бр.** — Брилінський Д. Словник подільських говірок. — Хмельницький, 1991. — 120 с.
- Г.** — Яків Гурський. Твірні основи українських прізвищ середини XVII ст. (На матеріалі реєстрів запорізького війська Богдана Хмельницького, складених після Зборівського договору 1649 р.) // Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева. — Мюнхен, 1983. — С. 336—361.
- Гол.** — Материялы для словаря Малорусского наречия, собранные в Галиции и в Северовосточной Венгрии Яковом Федоровичем Головацким, публичным ординарным профессором русской словесности в цесарском королевском Львовском Университете // Научный сборник Музею української культури у Свиднику. — Пряшів, 1982. — С. 351—612.
- Гр.** — Грінченко В. Словарь української мови. Надрук. з видання 1907—1909 рр. фотомеханічним способом. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. 4 т.
- ДНМ** — Ділова і народно-розмовна мова XVII ст.: / Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. — К.: Наук. думка, 1976. — 416 с.
- ЕСУМ** — Етимологічний словник української мови. В 7 т. — К.: Наук. думка, 1982—1989. Т. 1—3.
- Ж.** — Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. — Львів, 1886. — Т. 1—2. — 1117 с.
- Закрев.** — Закревський Н. Старосветский бандуриста. Книга третья. Словарь малороссийских идиомов. — М., 1861. — С. 245—628.
- Інт.** — Українські інтермедії XVII—XVIII ст. Пам'ятки давньої української літератури. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — 239 с.

- ЛО — Лькарства описанъніе // Лікарські та господарські порадики XVIII ст.) Підгот. до вид. Передрієнко В. А. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 17—91.
- Мельн. — Мельничук О. С. Словник специфічної говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області) // Лексикографічний бюлетень. Випуск II. — К., 1952. — С. 67—98.
- МО — Іерея. Михаила «Оборона вѣрному члвку» // Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. — Петроград, 1921. Т. VII. — С. 227—295.
- МСБГ — Матеріали до словника буковинських говірок. — Чернівці. Вид-во Чернів. ун-ту. Вип. 1—6, 1971 — 1979.
- Н. — Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. — Спб, 1864. — VII, 304, XVII с.
- Основа — Объяснение неудопопнятных южнорусских слов, содержащихся в 3—12 книжках Основы 1961 г. и 1—11 книжках Основы 1862 г.
- Палам. — Паламарчук Л. С. Словник специфічної лексики говірки с. Мусявки (Вчорайшенського району, Житомирської області) // Лексикографічний бюлетень. Випуск VI. — К., 1958. — С. 22—35.
- Піск. — Піскунов Ф. Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівцян Російської та Австро-Венгурської цесарії. — К., 1882. — 304, V с.
- П. К. — Куліш Пантелеймон. Вибрані твори. — К.: Дніпро, 1969. — 556 с.
- ПУК — Возняк М. Початки української комедії (1619—1819). — Львів, 1919. — 250 с.
- СГНН — Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянини. — Запоріжжя, 1992. Т. 1. А—Ж. — 328 с. Т. 2. — З—Н. — 372 с.
- СУМ — Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970—1980. Т. 1—11.
- Тим. — Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. — Харків—Київ. Держвидав України. Т. 1. Вип. 1, 2. 1930—1932. — 945 с.

- УПР** — Українські поети-романтики 20—40 років XIX ст. — К.: Дніпро, 1968. — 636 с.
- Франко** — Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Ів. Франко. — Львів, 1900—1910. Т. 1—3.
- Шейк.** — Шейковский К. Опыт южнорусского словаря. Том первый: А—З. Выпуск первый: А—Б. — К., 1861. — 224 с.
- Я. М.** — Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.). — Київ—Львів, 1913. Т. IV.